

Օ. Ս. ԵԳԱՆՅԱՆ

ՄԵՍՐՈՂ ԱՐՔԵՊՍ. ՍՄԲԱՏՅԱՆՑԻ «ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՇԱՄԱԽՈՅ ԹԵՄԻ» ԳՐԱԴՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Մեարայ արքեպ. Սմբատյանցը իր «Նկարագիր Շամախոյ թեմի» գրքում (Թիֆլիս, 1896), երեք առանձին խմբերով և յուրաքանչյուր խումբ առանձին համարակալմամբ, համառոտակի նկարագրել է Շամախոյ թեմի մեջ մտնող Սաղիան, Մատրասա, Հնդար, Կյարմախան, Ղալակա և Զարխու գյուղերում տեսած եկեղեցապատկան 13 գրչագիր մատյան և մի հնատիպ գիրք։ Այսպես.

I. «Յուցակ եկեղեցական սրբութեանց, զարդուց, անօթից, զգեստուց և գրեանց Սուրբ Ստեփաննոսի վանքից Սաղիանի՝ կազմեալ ի 1888 ամի (էջ 61—64)։—Այս խմբում, ի շարս եկեղեցական սրբությունների, 4—6 և 21—25 թվահամարների ներքո նկարագրված են վանքապատկան 8 ձեռագրեր, որոնցից 7-ը (№№ 4, 5, 21—25) այսօր գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տե՛ս կից տախտակը)։ Բացակայում է № 6 ձեռագիրը, որի համառոտ նկարագրությունը բերում ենք ստորև.

№ 6. «Աւետարան»։ Ժամանակ՝ ՌՃԽԷ (1698)։ Աղվերծու Հովհաննես քհ-ն 1709 թ. վախմ է տվել Անապատի ա. Աստվածածին եկեղեցում։

II. «Յուցակ գրչագիր աւետարանաց և այլ գրեանց գտելոց ի գիւղօրայս Շամախոյ թեմի» (էջ 238—244)։—Այս խմբում Ա—Թ թվահամարների ներքո նկարագրված են 9 ձեռագրեր, այդ թվում 1-ը (№ Ա) Մատրասա գյուղի ա. Աստվածածին եկեղեցում, 3-ը (№№ Բ, Գ, Դ)՝ Սաղիանի ա. Ստեփաննոսի վանքում, որոնք համապատասխանում են I խմբի №№ 5-ից, 4-ից և 6-ից, 1-ը (№ Ե)՝ Հնդար գյուղի ա. Աստվածածին եկեղեցում, 1-ը (№ Զ)՝ Կյարմախանի ա. Աստվածածին եկեղեցում և 3-ը (№№ Է, Ը, Թ)՝ Ղալակա

գյուղի ա. Աստվածածին եկեղեցում։ Այս խմբի 9 ձեռագրերից 3-ը (№№ Բ, Գ, Զ) այսօր գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տե՛ս կից տախտակը), իսկ 1-ը (№ Ա)՝ Նոր Զուղայի ա. Ամենափրկչյան վանքի գրատանը (№ 690)։ Բացակայում են հետևյալ 5 ձեռագրերը.

№ Դ.—Տե՛ս I խումբ, № 6։

№ Ե.—«Աւետարան»։ Ժամանակ՝ ԶԼԹ (1490)։ Տեղ՝ Սանահնի վանք։ Գրիչ՝ Արիստակես վրդ.։ Ստացող՝ Ուստա Մեսրոպ Բաբայեան։

№ Զ.—«Աւետարան»։ Ժամանակ՝ ԶԼԲ (1483)։ Գրիչ՝ Խունկ։ Նկարագրության պահին եղել է Ղալակա գյուղի տեղ. Ներսես քհ-ի տանը։

№ Ը.—«Աւետարան»։ Տեղ՝ Անուգ Հաւայտուն Հենգուգակ։ Գրիչ՝ Աբեղ վրդ.։ Նկարագրության պահին եղել է Ղալակա գյուղի տեղ. Սարգիս քհ-ի տանը։

№ Թ.—«Աւետարան»։ Ժամանակ՝ ՌՃԺԴ (1665)։ Տեղ՝ Փառակալ գիւղ։ Նկարագրության պահին եղել է Ղալակա գյուղի տեղ. Սարգիս քհ-ն տանը։

III. «Շամախոյ թեմում կան և քանի ուրիշ գրչագրեր» (էջ 244—246)։—Այս խմբում Ա—Զ թվահամարների տակ նկարագրված է 1 հնատիպ գիրք և 6 ձեռագիր։ Թվահամարների (Ա—Զ) և նկարագրված միավորների (7) միջև եղած տարբերությունը արդյունք է այն բանի, որ № 2-ի տակ արձանագրված է 2 «Մեկնութիւն Պրոկղի»։ Այդ 2 ձեռագրերը հետագա շարադրանքում կնշվեն Զա, Զք թվահամարներով։ Նկարագրված 7 միավորներից 1-ը (№ Ա) եղել է Զարխու (Զարխուշեն) գյուղում, 5-ը (№№ Բ, Դ, Ե, Զա, Զք)՝ Սաղիանի ա. Ստեփաննոսի վանքում, որոնցից 2-ը (№№ Դ և Զք)

համապատասխանում են I խմբի №№ 23-ին և 22-ին, իսկ 1-ը (№ Գ)՝ Կյարմախանի և Աստվածածին եկեղեցում: Արձանագրված 7 միավորներից 4-ը (№№ Բ, Դ, Զա, Զբ) այսօր գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տե՛ս կից տախտակը): Բացակայում են հետևյալ միավորները.

№ Ա.—«Մեկնություն Սաղմոսաց»։ Հնատիպ։ Լուսանցքներում կան ՌԺԾԸ (1709), ՌԺՀ (1721), ՌԺԶԶ (1737) և ՌՄՀԶ (1827) թվականների հիշատակագրություններ։

№ Գ.—«Քարոզգիրք»։ Ժամանակ՝ ՌՄԼԶ (1787)։ Տեղ՝ առ դրան Ա. Ռոբեկայ։ Գրիչ՝ Յովհաննէս տիրացու։ Ստացող՝ Սողոմոն վրդ.։ Կարագրության պահին եղել է Կյարմախան գյուղի Ալեքսանդր քահանայի տանը։

№ Ե.—«Ժամագիրք Ատենի»։ Ժամանակ՝ ՌԺԾԷ (1708)։ Գրիչ՝ Եփրեմ դպիր։

Բացի Ծամախո թեմի եկեղեցապատկան վերոհիշյալ ձեռագրերից, Մ. Սմբատյանը նույն գրքում (էջ 244) արձանագրել է նաև 2 այլ ձեռագրեր՝ առաջինը (№ Ա) Տփխիսի Քարափի թաղի և Հակոբ եկեղեցում, իսկ երկրորդը (№ Բ)՝ Ծամբոռեցոց և Աստվածածին։ Այդ երկու ձեռագրերը, որոնցից 1-ը (№ Ա) այսօր գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (№ 8211), իսկ մյուսը (№ Բ)՝ ոչ, պայմանականորեն կանվանենք IV խումբ։ Բացակայող ձեռագիրն է.

№ Բ. «Անետարան»։ Ժամանակ՝ ՌԺԶ (1657)։ Տեղ՝ Քարթլի գյուղ։ Գրիչ՝ Յարութիոն դպիր։ Կազմող՝ Յակոբ վրդ. ի վանու Փաղիսուսայ։

Ամփոփելու դեպքում, կատանանք հետևյալ պատկերը.

Վ ա յ Ր Ը	Փանակ	Առկա			Բացակա
		Ներքին	Մասնական	Մասնական	
Զարիսու (Զարիսուշեն) . . .	1	—	—	—	1
Կյարմախան, ս. Աստվածածին	2	—	1	—	1
Հեղար, ս. Աստվածածին	1	—	—	—	1
Ղալակա, ս. Աստվածածին	3	—	—	—	3
Մատրասա, ս. Աստվածածին	1	1	—	—	—
Սաղիան, ս. Ստեփաննոս	11	—	9	—	2
Տփխիս, Քարափի թաղի ս. Հակոբ	2	—	1	—	—
Տփխիս, Ծամբոռեցոց թաղի ս. Աստվածածին	1	—	—	—	1
Ընդամենը	21	1	11	—	9

Մ. Սմբատյանը հիշատակված 21 ձեռագրերից մի քանիսին անդրադարձել է նաև իր «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երեմյակայ և շրջակայից նորա» (Տփխիս, 1904) աշխատության մեջ և նշել 3 նոր ձեռագրեր, որոնք չեն արձանագրված «Նկարագիր Ծամախոյ թեմի» գրքում։ Այսպես.

—2 ձեռագիր (պայմանականորեն՝ [Ա] և [Բ]) Սաղիանի և Ստեփաննոսի վանքից (էջ 221), որոնցից առաջինը համապատասխանում է «Ծամախոյ թեմի» I խմբի № 4-ին և II խմբի № Գ-ին, իսկ երկրորդը՝ I խմբի № 6-ին և II խմբի № Դ-ին։

—2 ձեռագիր (պայմանականորեն՝ [Ա] և [Բ]) Ղալակայի և Աստվածածին եկեղեցուց (էջ 137, 196 և 197—200), որոնցից առաջինը համապատասխանում է «Ծամախոյ թեմի» II խմբի № Թ-ին, իսկ երկրորդը՝ չի արձանագրված։

—2 ձեռագիր (պայմանականորեն՝ [Ա] և [Բ]) Տփխիսի Ծամբոռեցոց թաղի և Աստվածածին եկեղեցուց (էջ 149—150), որոնցից առաջինը չի արձանագրված, իսկ երկրորդը համապատասխանում է «Ծամախոյ թեմի» IV խմբի № Բ-ին։

—1 ձեռագիր (պայմանականորեն՝ [Ա]) Տփխիսի Քարափի թաղի և Հակոբ եկեղեցուց (էջ 200), որը չի արձանագրված։

Այսպիսով, Ղալակայի և Աստվածածին եկեղեցու ձեռագրերի թիվը հասնում է 4-ի (3+1), Ծամբոռեցոց և Աստվածածին եկեղեցունը՝ 2-ի (1+1), Քարափի թաղի և Հակոբ եկեղեցունը՝ նմանապես 2-ի (1+1)։

Նշված 7 ձեռագրերից 3-ը այսօր առկա են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տե՛ս կից տախտակը)։ Բացակայում են հետևյալ չորս ձեռագրերը.

1. (Սաղիան, № [Բ])—տե՛ս I խումբ. № 6։

2. (Ղալակա, № [Ա])—տե՛ս II խումբ, № Թ։

3. (Ծամբոռեցոց, № [Ա])—«Անետարան Եղունգ անուանեալ»։ Ժամանակ՝ Ռ (1551)։ Տեղ՝ Սրկղուն։

4. (Ծամբոռեցոց, № [Բ])—տե՛ս IV խումբ, № Բ։

Մակար Բարխուդարյանը իր «Աղվանից երկիր և դրացիք» (Թիֆլիս, 1893) աշխատության մեջ, ի շարս բազմաթիվ այլ ձեռագրերի, որոնց կանոնադրականը առանձին հոդվածով, հիշատակում է նաև Մ. Սմբատյանի նշած վայրերից 17 ձեռագիր և 1 հնատիպ գիրք։ Այսպես.

—10 ձեռագիր (№№ 1, 2, 3, 4ա, 4բ, 4գ, 4դ, 5ա, 5բ, [6]) Սադիանի և Ստեփաննոս վանքից (էջ 176—177), որոնցից № 1-ը համապատասխանում է «Ծամախոյ թեմի» I խմբի № 5-ին և II խմբի № Բ-ին, № 2-ը՝ III խմբի № Ե-ին, № 3-ը՝ I խմբի № 6-ին և II խմբի № Դ-ին, № 4ա-ն՝ I խմբի № 23-ին և III խմբի № Դ-ին, № 5ա-ն՝ III խմբի № 2ա-ին, № 5բ-ն՝ I խմբի № 22-ին և III խմբի № 2բ-ին, իսկ № [6]-ը՝ III խմբի № Բ-ին: Մնացած 3 ձեռագրերը (№№ 4բ, 4գ, 4դ) Մ. Սմբատյանը չի տեսել և չի արձանագրել:

—3 ձեռագիր (№№ Ա, Բ, Գ) Ղալակա գյուղի և Աստվածածին եկեղեցուց (էջ 208), որոնք համապատասխանում են «Ծամախոյ թեմի» II խմբի №№ Է, Ը, Թ-ին:

—2 ձեռագիր (№№ Ա, Բ) Կյարմախանի և Աստվածածին եկեղեցուց (էջ 191—192). որոնցից առաջինը համապատասխանում է «Ծամախոյ թեմի» II խմբի № 2-ին, իսկ երկրորդը՝ III խմբի № Գ-ին:

—1 ձեռագիր (№№ [Ա]) Հնդար գյուղի և Աստվածածին եկեղեցուց (էջ 182), որը համապատասխանում է «Ծամախոյ թեմի» II խմբի № Ե-ին:

—1 ձեռագիր (№ [Ա]) Հնդար գյուղի և Աստվածածին եկեղեցուց (էջ 167—169). որը համապատասխանում է «Ծամախոյ թեմի» II խմբի № Ա-ին:

—1 հնատիպ «Սաղմոսաց մեկնություն» (№ [Ա]) Զարխուշեն գյուղից (էջ 173—174), որը համապատասխանում է «Ծամախոյ թեմի» III խմբի № Ա-ին:

Այսպիսով, Սադիանի և Ստեփաննոս վանքի ձեռագրերի թիվը հասնում է 14-ի (11+3):

Մ. Բարխուդարյանի կողմից արձանագրված վերոհիշյալ 18 միավորներից այսօր որոշակիորեն առկա են միայն 7-ը, այդ թվում 1-ը՝ Նոր Զոդայի և Ամենափրկչու վանքի գրատանը (№ 690), իսկ 6-ը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տե՛ս կից տախտակը): Բացակայում են հետևյալ 11-ը:

1. (Սադիան, № 2)—տե՛ս III խումբ. № Ե:
2. (Սադիան, № 3)—տե՛ս I խումբ, № 6:
3. (Սադիան, № 4բ)—«Ծարակնոց»:
4. (Սադիան, № 4գ)—«Ծարակնոց»:
5. (Սադիան, № 4դ)—«Ծարակնոց»:
6. (Ղալակա, № Ա)—տե՛ս II խումբ, № Է:
7. (Ղալակա, № Բ)—տե՛ս II խումբ, № Ը:
8. (Ղալակա, № Գ)—տե՛ս II խումբ, № Թ:
9. (Կյարմախան, № Բ)—տե՛ս III խումբ, № Գ:

10. (Հնդար, № [Ա])—տե՛ս II խումբ. № Ե:

11. (Զարխու, № [Ա])—տե՛ս III խումբ, № Ա:

Ամփոփելու դեպքում կունենանք հետևյալ պատկերը.

Վայրը	Քանակ			Առկա			Բացակա
	«Ծամախոյ թեմի»	Յարմախ «Երջմակ»	Յարմախ «Աղվանից երկ»	Մոզաներ	Նոր Զոդա	Մատենադարան	
Զարխու (Զարխուշեն)	1	—	—	1	—	—	1
Կյարմախան	2	—	—	2	—	1	1
Հնդար	1	—	—	1	—	—	1
Ղալակա	3	1	—	4	—	1	3
Մառասա	1	—	—	1	1	—	—
Սաղխան	11	—	3	14	—	9	5
Տփիսի, Քարափի ս. Հակոբ	1	1	—	2	—	2	—
Տփիսի, Շամբուկոց	1	1	—	2	—	—	2
Ընդամենը	21	3	3	27	1	13	13

Առկա 13 ձեռագրերից 1-ը (Սադիան, № 3220) Մատենադարան է մուտք գործել 1888 թվականին Մ. Սմբատյանի միջոցով. 2-ը (Սադիան, №№ 2573, 3329)՝ 1893 թվականին Խրիմյան Հայրիկի օծման հանդեսի ժամանակ ստացված նվերների շարքում, 1-ը (Ղալակա, № 3947)՝ 1903 թվականին Խաչիկ Դադյանի հարուստ հավաքածուի կազմում, 3-ը (Սադիան, №№ 3827, 4011, 4013)՝ 1912 թվականին, 2-ը (Սադիան, №№ 6414, 6665)՝ 1925 թվականին Բաքվի և Թուրքեստանի առաջնորդարանի միջոցով, 1-ը (Տփիսիի Քարափի թաղի և Հակոբ եկեղեցի, № 7353)՝ 1937 թվականին Թիֆլիսի եկեղեցիներից հավաքված մի շարք այլ ձեռագրերի հետ միասին (№ 90), 1-ը (նույն և Հակոբ եկեղեցի, № 8211)՝ 1938 թվականին Գրական թանգարանի հավաքածուի կազմում (№ 958), որը Ամերկոմի հավաքած ձեռագրերից է (№ 7), իսկ մնացած երկուսը գնված են, այդ թվում 1-ը (Կյարմախան, № 9798)՝ 1959 թվականին երանաբնակ Գուրգեն Դավթի Ավագյանից, որը այն ձեռք է բերել Բաքվի իր ազգականներից, իսկ վերջինը (Սադիան, № 9872), որը դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներից գտնվում էր Ծամախու հայոց դպրոցի ուսուցիչ Նիկոլայ Քալաշյանի մոտ, 1960 թվականին՝ նրա դստեր, Նկատերինա Քալաշյանի (մահ. 1960) ժառանգուհի Մարգարիտ Գուրգենի Բաքայանից:

Ամփոփելու դեպքում կունենանք հետևյալ պատկերը.

Մուտքի թվական	Վ ա յ Ր Ը				Ընդամենը
	Սաղիան	Կյարմախան	Ղալախա	Տփիխա ս. Հակոբ	
1888	1	—	—	—	1
1893	2	—	—	—	2
1903	—	—	1	—	1
1912	3	—	—	—	3
1925	2	—	—	—	2
1937	—	—	—	1	1
1938	—	—	—	1	1
1959	—	1	—	—	1
1960	1	—	—	—	1
Ընդամենը	9	1	1	2	13

Ստորև բերվող հին և նոր թվահամարների համեմատական տախտակը ամփոփում է վերը շարադրվածը.

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ԾԱՄԱԽՈՒ ԹԵՄԻ ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏԿԱՆ ՋԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

Վ ա յ Ր Ը	«Շամախի»				«Երնջակ»	«Ազուլանից երկեր»	Ք. Դադյան	Ն. Զուղա	Գրական թիվը	Մատենադարան			
	I խումբ	II խումբ	III խումբ	IV խումբ						«Գեորգյան»	«Պատմ. հավա- քածու»	1937 թ. հավա- քածու	Արդի
Սաղիան	4	Գ	—	—	Ա	—	—	—	—	—	1843	—	6365
»	5	Բ	—	—	—	1	—	—	—	—	1784	—	6414
»	6	Դ	—	—	Բ	3	—	—	—	—	—	—	—
»	21	—	—	—	—	—	—	—	—	892	—	—	3329
»	22	—	Զբ	—	—	5բ	—	—	—	—	—	—	4013
»	23	—	Դ	—	—	4ա	—	—	—	589	—	—	3220
»	24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4011
»	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3827
»	—	—	Բ	—	—	[6]	—	—	—	—	—	—	9872
»	—	—	Ե	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
»	—	—	Զա	—	—	5ա	—	—	—	860	—	—	2573
»	—	—	—	—	—	4բ	—	—	—	—	—	—	—
»	—	—	—	—	—	4գ	—	—	—	—	—	—	—
»	—	—	—	—	—	4դ	—	—	—	—	—	—	—
Մատրասա	—	Ա	—	—	—	[Ա]	—	690	—	—	—	—	—
Հնդար	—	Ե	—	—	—	[Ա]	—	—	—	—	—	—	—
Կարմախան	—	Զ	—	—	—	Ա	—	—	—	—	—	—	9798
»	—	—	Գ	—	—	Բ	—	—	—	—	—	—	—
Ղալախա	—	Է	—	—	—	Ա	—	—	—	—	—	—	—
»	—	Ը	—	—	—	Բ	—	—	—	—	—	—	—
»	—	Թ	—	—	[Ա]	Գ	—	—	—	—	—	—	—
»	—	—	—	—	[Բ]	—	36	—	—	—	—	—	3947
Զարխու	—	—	Ա	—	—	Ա	—	—	—	—	—	—	—
Տփիխա, ս. Հակոբ	—	—	—	Ա	—	—	—	—	958	—	—	—	8211
»	—	—	—	—	[Ա]	—	—	—	—	—	—	90	7353
Տփիխա, ս. Աճափին	—	—	—	Բ	[Բ]	—	—	—	—	—	—	—	—
»	—	—	—	—	[Ա]	—	—	—	—	—	—	—	—